

4. Загадка сталінського сфінкса: проект Сергія Єкельчика¹

Назва оригінального (англомовного) видання монографії Сергія Єкельчика² більш точно передає зміст цього проекту. Автор зосереджено і послідовно препарує лише один зріз – ідеологічний, і аналізує лише механізм контакту влади і громадян столиці України.

Найпершою, але не найсуттєвішою ознакою застосування інструментарію історії повсякденності є вживання автором знакових категорій, притаманних саме цьому історіографічному напрямку: «аналіз радянського громадянства крізь призму щоденних практик», «радянська ідентичність», «щоденне політичне життя», «поєднання політичного й особистого в щоденному житті» і т. ін.

Прикметною рисою авторського стилю і ознакою застосування техніки мікроісторії є те, що кожен розділ своєї книги Сергій Єкельчик починає «історією»: випадком, казусом, ситуацією, мізансценою, мікроподією. І це додатково підкреслює налаштованість автора на розповідність, на зацікавлений розгляд людських доль і врешті – долі народу. Наприклад, автор описує нескінченний ряд випадків з життя перших повоєнних місяців (зокрема, моторошна картина публічної страти німецьких військовиків і поліцейських командирів – за нею спостерігали 200 тисяч глядачів на Хрещатику!) – і при цьому систематизує їх, знаходить спільний знаменник: «концепція ненависті»³.

На прикладі книги Сергія Єкельчика можна побачити і зрозуміти, наскільки трудомістким є пізнавальний підхід, який називається історією повсякденності. Сотні і сотні цитованих висловлювань, свідчень (хоч би й підслуханих сексотами спецслужб), спонтанних діалогів, надписів (наприклад, виконаних виборцями на бюлетенях, перш ніж вкинути їх в урну

¹ Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. Київ: Laurus, 2018. 306 с.

² Yekelchuk, Serhy. Stalin's Citizens: Everyday Politics in the Wake of Total War. Oxford: Oxford University Press, 2014.

³ Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. С.21.

для голосування). Безконечне цитування газетних матеріалів, промов і виступів партфункціонерів. Марудні підрахунки: скільки людей пройшли Хрещатиком протягом того чи іншого параду, скільки портретів Сталіна, Молотова, Хрущова, Леніна при цьому несли (кожного окремо!), скільки «негативних» голосувань за якого кандидата – від Сталіна до якогось місцевого функціонера – було вкинуто у виборчі урни. Сотні імен громадян, які «засвітилися» в тій чи іншій ситуації: були викриті в антирадянщині чи просто в недбалості, висунулися з ініціативою, ставилися в приклад, опинилися в потрібному місці в потрібний час, виставлялися як маяки, як взірці для інших, – і все це люди не знамениті, читачеві зовсім невідомі, периферійні, навіть не другого, а якогось сьомого плану, пенсіонери, стахановці, агітатори, матері-героїні, спонтанні бузутери, військовослужбовці, священники, заводська адміністрація, будівельники. Усім цим народом книга щільно залюднена і засвідчена. І, нарешті, десятки особистих історій киян з їх бідами, вимогами, наївними сподіваннями, страхами, жертовністю, скепсисом.

Тим не менше і нескінченний потік емпірики, і розповідна манера викладу не є чисто риторичним прийомом. Ні, вони строго підпорядковані одній пізнавальній меті – аналізу механізму формування і реалізації лояльності громадян до режиму, вирішення проблеми «дотику» мас до владних верхів. Це глибока розмова про вагомні процеси.

У цій книзі рефреном повторюються теоретичні організуючі дослідницькі констатації: «символічне єднання держави й народу»; «то був світ політичних ілюзій, у якому одна сторона вдавала, що вчиться, а інша – що керує процесом»; «агітатори ставали посередниками між владою і населенням»; «населення часом підігрувало керівництву»; «агітатори... свідомо чи несвідомо дарували сталінізмові людське обличчя»; «радянські вибори – це ритуальний прояв лояльності»; «участь у таких заходах свідчила не про цілісний набір сталінських поглядів, а про розуміння правил щоденного політичного життя і готовність їх дотримуватися»; «власне,

сталінським чиновникам пощастило, що поведінка добрих громадян була мало пов'язаною з внутрішніми переконаннями»⁴. Це вже не «мікро». Це повномасштабне історичне дослідження.

Автор не пускає всю залучену емпірику на самоплив. Його техніка – це техніка «насиченого опису» (за Кліффордом Гірцем – Clifford Geertz). Він коментує і пояснює усі дії своїх героїв – аж до жестів, фразеології, сленгу, інтонацій, міміки, антуражу, інтер'єру (наприклад, як обставляли виборчі дільниці домашніми меблями і кімнатними рослинами). Він супроводжує ці описи оціночними фразами та іронічними зауваженнями.

Організуючими категоріями в перетворенні емпіричного масиву в струнку пояснюючу систему в книзі С.Єкельчика виступають такі його улюблені формули, як «політичний ритуал», «практики», «життєві стратегії». Одна з таких системоутворюючих «практик» – торги з владою. Тут С.Єкельчик розвиває ідею Стівена Коткіна (Stephen Kotkin), викладену у його «Магнітній Горі» (Magnetic Mountain)⁵: маси робили вигляд, що приймають запропоновані владою правила гри, і терпляче і невідступно використовували цю гру для досягнення своїх цілей – забезпечення бодай мінімальних життєвих умов.

Серед «життєвих стратегій» описуються «оволодіння мистецтвом марксистської фразеології і газетних штампів»; дезертирство робітників з найбільших промислових підприємств Києва: їх не влаштовувала злиденна зарплата і продуктові пайки; вибори як плацдарм і момент для торгів громадян з владою: за пенсії, прописку, допомогу малозабезпеченим, громадський транспорт, ремонт житлових будинків, електропостачання, скасування продуктових карток і здешевлення товарів. «Протестні написи» на бюлетенях до голосування були, в розумінні С.Єкельчика, способом повідомити про щоденні проблеми: «Дайте хліба», «Геть голод» і т. ін. Історик розмірковує про суперечливу природу соціального протесту в

⁴ Там само. С.79, 96, 170, 176, 191, 231, 234, 235.

⁵ Kotkin, Stephen. *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1995. Режим доступу: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft909nb5q7/>

радянській системі, коли в одних й тих же висловлюваннях зливалася риторика і схвалення, і протесту: «Хай живе радянська влада! Геть Сталіна!», «Хочу жити, як безробітний в Америці»⁶.

Значна частина авторських коментарів, якими автор «насичує» свої описи, є іронічними: «добровільно-примусово»; завезення продуктів перед святом 1 травня як «хабар народу від влади»; черги перед виборчими дільницями як архетип («за кілька десятиліть дефіциту й пайків населенню прищепили звичку постояти в черзі»); школи політичного навчання як «світ політичних ілюзій, у якому одна сторона вдавала, що вчиться, а інша – що керує процесом»; політична акція як ярмарок («дорослі суміщали прояви любові до Сталіна з покупками, випивками й танцями, часто в тому самому приміщенні, де вони щойно урочисто чекали на право проголосувати»; «святковий натовп прославляє радянські досягнення саме за нові споживчі можливості»; робітники «охочіше проявляли любов до вождя на виборах, ніж у щоденних жертвах на робочому місці»; результати виборів 1950 року «переплюнули результати попередніх виборів...»⁷. З приводу «патріотичних написів» на деяких виборчих бюлетенях – авторський коментар: «Один виборець написав вірша, у якому просив винайти спосіб, що дав би Сталінові прожити ще двісті років. На жаль, 65-річний Богомолець помер того ж таки року, і ця медична проблема залишилася невирішеною. Це не завадило іншому невідомому виборцеві побити рекорд на виборах 1950 року і побажати (українською мовою) «тисячу років життя батькові Сталіну!»⁸.

С.Єкельчик вводить і статистику. Але це не традиційні дані з галузі виробництва чи народонаселення тощо. Це – «людська» статистика. Статистика емоцій, ідіотизму, парадоксів, різних неймовірних речей. Взяти хоча б лист-поему «Слово Великому Сталіну від українського народу», написаний шістнадцятьма найвизначнішими українськими поетами.

⁶ Єкельчик С. Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни. С.99, 146, 223.

⁷ Там само. С.70, 96, 153, 201, 211, 216–217.

⁸ Там само. С.221.

Виявляється, цей лист протягом вересня–жовтня 1944 року підписали 9 316 973 громадян України, зокрема 158 272 киян (особисто!)⁹.

Історик не без іронії повідомляє про кількість портретів кожного з керівників держави, яка «свідчить про офіційну ієрархію правителів, чие мудре правління мали прославляти робітники»: Першого травня 1949 року кияни несли: 799 портретів Сталіна, 583 портрети першого заступника голови Ради Міністрів СРСР Молотова, 563 портрети Хрущова – колишнього першого секретаря ЦК КП(б)У і патрона республіки в Кремлі, і лише 422 портрети Леніна¹⁰. Такий собі культ особи в деталях.

Наша історія в світлі історії повсякденності постає у зовсім іншому вигляді. Візьмемо той момент, що класична історіографія знає про 99% явки громадян СРСР на вибори, і навіть робить з цього приводу іронічні зауваження. Але Сергій Єсельчик розбирає технологію підготовки і проведення виборів просто по гвинтиках, на додаток написавши детальний сценарій поведінки виборців. І ось перед нами вже не поверхова констатація – 99, а повне уявлення про атмосферу, і ми розуміємо, що раніше (до цього дослідження) ми не розуміли справжньої ваги цього неправдоподібного показника. І що це не показник навіть, а семіотичний ключ до розуміння суті режиму. Відтворивши низку неймовірних (з точки зору класичної історіографії) ситуацій, автор відновлює справжню ціну отих 99. Наприклад: наполегливо ставилося завдання не лише щоб проголосували усі 100% виборців, а щоб усі проголосували до 8-ї ранку! І справді, перед дверима виборчих дільниць на момент їх відкриття були довгі черги і штовханина. І дехто займав цю чергу ще звечора попереднього дня! І на виборчі дільниці громадяни йшли не просто щільними потоками, а здебільшого з прапорами, оркестрами, квітами, портретами вождів і керівників, – картина, яку повноцінно можна передати тільки засобами мікроісторії.

⁹ Там само. С.48.

¹⁰ Там само. С.67.

Безумовно, презентація виборів до органів влади 1946, 1947 і 1950 років, розгортання їх драматургії – це найкращі сторінки книги Сергія Скегельчика (розділ «День виборів», с.193–232). І разом з тим це демонстрація технік історії повсякденності.

В цьому розділі історія повсякденності постає у всій своїй неповторності і пізнавальній ефективності. Провідне місце тут належить казусу, мізансцені, стихійним сплескам, аномальним вчинкам, «перлам», дивинкам. Зрозуміло (і сам автор про це пише), що статистично переважали пасивні форми, буденні і стандартні. Але історик свідомий того, що «соціальні феномени найкраще досліджувати через відхилення від них». До того ж відібрані істориком спонтанні вчинки живих реальних людей (як правило, з іменами і реалістичними рисами) створюють враження справжності, безпосередності, вони магнетизують увагу і уяву читача.

Ось виборці одного трудового колективу йдуть на вибори маршем, колонами, з гаслами й плакатами, портретами вождів і уряду, з піснями, у святковому одязі, з квітами і зеленню. Ось перед відкриттям виборчих дільниць (о 6-й ранку!) проходять короткі мітинги, на яких голови виборчих комісій вітають виборців зі святом і запрошують їх виконати свій громадський обов'язок. Ось один член партії постфактум отримує догану за те, що він з'явився на виборчу дільницю о 14-00 і виявився останнім виборцем, хто проголосував на 9-й виборчій дільниці Ленінського району м. Києва в лютому 1947 року!

Але це тільки початок. Далі події розвиваються за класичними канонами драми – по наростаючій. Розгортається змагання за право першому пройти у виборчу дільницю: «Першим кинути бюлетень в урну на столичній виборчій дільниці вважалось неабияким привілеєм і не лише тому що перший виборець міг потрапити на сторінки ранкової газети... мабуть, їм здавалося, що той, хто голосує першим, здобуває вищий статус у своїй спільноті»¹¹ Все вирішувала ситуація, момент, експромт. Чиновники і газетна

¹¹ Там само. С.199.

риторика наполягали, що першими мали проголосувати «відомі люди і герої», «найкращі кияни» – тобто ветерани, Герої Соціалістичної Праці, стахановці, винахідники, актори, матері-героїні. Але подекуди народна ініціатива перемагала, і щасливцями ставали кияни-старожили, інваліди.

Далі постає Атмосфера Голосування. Це «суворо регламентований політичний простір», «простір, наповнений плакатами, гаслами і портретами вождів». Це працівники виборчої комісії і агітатори, які спостерігали за кожним словом і жестом виборців і нотували, що відбувається. Червоні парча і шовк. Радянський герб на урнах і кабінках для голосування. Незмінні піонери, як віддають честь прапору. Ідіотизм інструкцій: «Залиште у виборчому бюлетені прізвище одного кандидата, за якого ви голосуєте, інших викресліть» – а в бюлетені лише одне, і тільки одне, прізвище! – через це частина виборців просто не знала, що робити, й залишала бюлетені в кабінці або просила допомоги у працівників дільниці¹².

За виборцями пильно стежив сам Сталін – з численних плакатів, портретів (іноді у повний зріст), гіпсових погрудь. Один з портретів розміщувався так, що «здавалося, наче ті, хто вкидають бюлетень в урну, приносять Сталінові символічний дар».

Атмосфера політичного надриву так діє на виборців, що вони напівсвідомо втягуються в трагікомедію: хрестяться, перш ніж опустити бюлетень в урну, примовляють «дай бог здоров'я нашим виборцям і великому Сталіну», цілують бюлетені, перш ніж опустити їх в урну, цілують портрет Сталіна (ніби ікону). На бюлетенях громадяни робили «патріотичні написи» – такі нараховувалися тисячами. Серед них зустрічалися побажання прожити Сталінові ще двісті років, і навіть «тисячу років життя батькові Сталіну». На бюлетенях, вкинутих в урну на знак згоди на обрання до ради того чи іншого рівня визначеного наміченого кандидата, приписували: «І за товариша Сталіна», «І за великого учителя Сталіна», а також «Смерть

¹² Там само. С.205–206.

англійським і американським паліям війни!» і таке інше¹³. Такі дії – як казуси посеред рутини, але вони кидають яскраве світло на всю систему.

А після виборів – святкування і гуляння з частуваннями, буфетом, музикою, танцями, безплатними кіносеансами, виступами артистів, професійних оркестрів, аматорських хорів.

Процедуру (дійство!) підрахунку голосів Сергій Єкельчик теж «пропускає» крізь сито мікроісторичного налізу. Для початку з'ясовується, що влада не знала точної кількості виборців. Якою була явка на вибори? На виборах 1946 року вибори прогуляли лише 39 (!) виборців із загального числа 484 406. Отже, явка становила 99,989884%! – офіційно оголосили 99,99%. Далі на світ божий історик витягує дрібні маніпуляції, прийоми, за допомогою яких отримували «гладку» картину послідовного, з року в рік, наростання «свідомості» радянських громадян. Як з року в рік демонструвати таке наростання? – «потрібні були тонкі підрахунки». І ось з'являються соті долі процента в показниках показники позитивного голосування за висунутих кандидатів: 99,27% по Києву (1946 р.), 99,46% (1947 р.). І, нарешті, на виборах до Верховної Ради СРСР 1950-го року 99,8% виборців проголосували «за» (1200 осіб проголосували «проти», 5 бюлетенів забракували)¹⁴.

Залучається і така екзотична статистика, як кількість голосів «проти» того чи іншого кандидата. Звичайно ж, тоді вона не оприлюднювалася. Так ось, на виборах до Верховної Ради УРСР у лютому 1947 року Сталін набрав 0 голосів «проти», Молотов – 60, Каганович – 696, очільник республіки Хрущов – 228, перший секретар Київського міського комітету КП(б)У Петро Мацуй – 223, головний архітектор міста Олександр Власов – 230, мер міста Федір Чеботарьов – 360 голосів «проти»¹⁵.

В решті решт Сергій Єкельчик, задіявши інструментарій історії повсякденності, підводить читача до розуміння того факту, що сталінська

¹³ Там само. С.206–221.

¹⁴ Там само. С.216–217.

¹⁵ Там само. С.217–218.

влада, напозір така всемогутня, насправді панічно боялася свого народу, пильно стежила за його настроями, і ретельно гасила найменші загрози масового незадоволення. Навіть незначний збій на виборах до органів влади викликала переполох у парткомах, у коридорах влади. Влада зберігалася, доки громадяни залишалися «свідомими».

Лояльність сталінських громадян була ритуальною, поверховою, не підпертою зсередини певними політичними переконаннями, без органічного засвоєння більшовицької ідеології, прагматична. За доби пізнього сталінізму йшлося не про цілісний набір сталінських поглядів, а про розуміння (потрібних) правил щоденного політичного життя і готовність їх дотримуватися.

Зрештою, важливим є не тільки те, що стверджує історик, а й те, як він це робить. А обґрунтовує він своє бачення безвідпорно. Він максимально активізує силу читачевої уваги. Він створює багатовимірний образ, багатопланову модель історичної дійсності і врешті залишає в свідомості читачів багато чого іншого окрім «прямих» положень щодо епохи, коли жили «сталінські громадяни».